ISSN 2278-8808 SJIF 2014 = 4.889
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

भारतातील बालविवाह एक पाहणी

प्राचार्य डॉ. बाविस्कर एस. जी.

मराठा विद्या प्रसारक समाज, नाशिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सटाणा जि. नाशिक (४२३३०१) महाराष्ट्र

Scholarly Research Journal's* is licensed Based on a work at *www.srjis.com

प्रस्तावना

NFHS - -ुसार २०-२४ वयोगटातील ४७ टक्के महिलांचा विवाह १८ वषापेक्षा कमी वयात झालेला आहे. बालविवाह प्रतिबंध कायदा- २००६ नुसार बालविवाहास शिक्षेची तरतुद करण्यात आली असून बालकांच्या विभिन्न समस्यांकडे समाजाचे लक्ष वेधण्याकरिता भारत सरकारने २००९ मध्ये २४ जानेवारी हा दिवस राष्ट्रीय बालि□ा दिवस म्हणून घोषित केलेला आहे.

प्रश्न कुमारवयीन मातांचा

११ जुलै हा दिवस विश्व लोकसंख्या दिन म्हणून जगभर पाळला जातो. ११ जुलै १९८७ रोजी जगाची लोकसंख्या पाच अब्ज झाली आणि त्यानंतर ही संख्या वाढत वाढत सात अबजाहुन अधिक झाली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघामार्फत लो□सं□या दि-ी सुमारे दरवर्षी विश्व लो□सं□या स्थितीसंबंधी एक अहवाल प्रकाशित होतो. २०१३ च्या अहवालात जगातील कुमारवयीन मातांच्या संख्येतील चिंताजनक वाढीसंबंधी माहीती, विवेचन, आकडेवारी दिली असू-ा ही सारी माहिती, आकडेवारी नुसती चक्रावणारी नसून चिंताजनक सुध्दा आहे.

आज जगात ५८ कोटी मुली कुमारवयीन आहेत. त्यापैकी ८० टक्के विकसनशील देशांमधील आहेत. साधारणतः विकसनशील देशांतील १९ टक्के मुली वयाच्या १८ वर्षांपूर्वीच गर्भवती होतात, गरोदरपणाचा मुलींचे आरोग्य, शिक्षण व भावी जीवनावर अत्यंत पंतिकूल परिणाम होतो. दररोज २० हजार मुली बाळांना जन्म देतात. दरवर्षी ७० हजार मुलींचे मृत्यू गरोदरपण, प्रसूतीकाळात होतात. इतकेच नव्हे तर कुमारवयी-ा मुलींमध्ये दरवर्षी ३२ लक्ष मुलींचे असुरक्षित गर्भपात होतात. मुलींचे मानवी हक्क उघड उघडपणे नाकारले जातात. यामागची मुख्य कारणे म्हणजे बालविवाह, स्त्री-पुरूष विषमता, दारिद्रय, लैगिक हिंसा व कुटुंबनियोजन साधनांचा अभाव व वयोगटानुरूप लैंगिकता शिक्षणास राष्ट्रीय धोरणांचा विरोध, शिक्षण व प्रजोत्पादक आरोग्य सेवांचा अभाव आणि कुमारवयीन मुलींसाठी अपुरी गुंतवणूक या साऱ्याचा परिणाम जगभर कुमारवयीन मुली

अकाली अवांछित माता बनतात,सर्वस्वी नको असलेले मातृत्व त्यांच्यावर लादले जाते. विकसनशील देशांतील अशा मुलींची संख्या १९ टक्के एवढी आहे.

विकसित देशांनाही कुमारवयीन गरोदरपणाच्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. प्रमाण कमी असेल पण स्वरूप तसेच आहे. १५-१९ वयोगटातील मुलींकडून जगात दरवर्षी १.३१ कोटी मुले जन्माला घातली जातात. त्यापैकी ६ लक्ष ८० हजार विकसित देशांतील आहेत. विकसीत देशांमध्ये अमेरिकेचा क्रम पहिला आहे. २०११ मध्ये अमेरिकेत कुमारवयीन मुलींनी ३ लक्ष २९ हजार ७७३ बाळां-ा जन्म दिला होता. मेक्सिकोतील जन्मदर सर्वात अधिक म्हणजे ६४.०२ दर हजारी जन्मामागे आहे. १५-१९ वयोगटातील या अवांछित गरोदरपणामुळे सकस राष्ट्रीय उत्पादनांपैकी 'जन्मभरण' खर्च अमेरिका, नॉर्वे, स्वीडन, ची-ा या देशांमध्ये प्रत्येकी १ टक्का, बिस्तमध्ये २ टक्के, ब्राझील १० टक्के, पॅराग्वे व भारत प्रत्येकी १२ टक्के, नायजेरिया २६टक्के, मलावी २७ टक्के आणि युगांडा ३० टक्के आहे. पण खरी किंमत द्यावी लागेल ती या मुलींच्या बालकांचा अत्यंत कमी अशा आरोग्य दर्जाची. बेरोजगारी, मुलींच्या कौशल्यातील कमालीची कमतरता, कमी सामाजिक सक्षमीकरण या साऱ्यांमुळे ही किंमत खूप पटींनी वाढते. मानवी साधनसंपत्तीच्या दृष्टीने हे -ु□सा-ा प्रचंड असून त्याचा भार साऱ्या देशाला सोसावा लागतो. भारतात 'पाथफाइंडर' इंटरनॅशनल या संस्थे-ो 'प्रचार' हा शासकीय कार्यक्रम अमलात आणला असू-ा त्याचे स्वरूप असे होते की, बिहारमधील कुमारवयीन मुला-मुलींना व तरूण दाम्पत्यांना दैनंदिन वागणूक बदलण्याचा दृष्टीने उशिरा विवाह, सुयोग्य सवयी आणि दोन जन्मांमध्ये योग्य अंतर ठेवण्यासंबंधी जाणीव, जागृती निर्माण करणारे प्रशिक्षण देणारा प्रचार कार्यक्रम होता. बिहार राज्यात सर्वाधिक बालविवाहाचे प्रमाण ६३ टक्के आणि १५-१९ वयोगटातील मुलींचे माता होण्याचे सर्वाधिक प्रमाण २५ टक्के आहे. प्रचार कार्यक्रमामध्ये १२-१९ वयोगटातील मुलींना व १५-१९ वयोगटातील मुलां-ा लै□□ व म-ोविषयक आरोग्यासाठीचे प्रबोधन, प्रशिक्षण व जाणीव जागृती कार्यक्रमातून मुख्यतः होते. कार्यकर्त्या महिलांनी तरूण विवाहित स्त्रियांच्या तर पुरूष □ार्य□त्यांनी तरूण विवाहित मुलांच्या घरी जाउन त्यांच्या भेटी घेतल्या. आई -वडिलांना व सासूबाईंना गावातील गट सभांमध्ये समाविष्ट करून घेण्यात आले. युवा दाम्पत्यांना नवविवाहितांच्या स्वागत समारंभात आमंत्रित करण्यात आले होते व त्यांनी नवविवाहितांना लैंगिक, प्रजोत्पादक आरोग्यासंबधी माहिती दिली. या कार्यक्रमांचा चागंला परिणाम दिसून आला.

१९९६ पासून महाराष्ट्रात 'जीवन कौशल्ये' □ार्य□म सुरू झाला. आठवडाभर होणाऱ्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात आरोग्य, बालआरोग्य आणि पोषक आहार या विषयासंबंधी व्याख्याने, गटचर्चा होतात. हा प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रामुख्याने १२ ते १८ वयोगटातील अविवाहित मुलींसाठी आयोजित केला जात असे, या मुलींमध्येही शाळेत न जाणाऱ्या, शाळा सोडलेल्या काम करणाऱ्या मुलींसाठी विशेषत्वाने कार्यक्रम योजिले गेले. या कार्यक्रमाच्या विकासासाठी पालकांचा सहभाग आवर्जून असे. शिक्षकांना त्यात समाविष्ट करून घेतले जाते. □ार्य□माचे मूल्यमापन झाल्यानंतर असे दिसून आले आहे की, मुलींचे विवाह वय एक वर्षाने १६ वरून १७

वर वाढले. कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या मुलींच्या १८ वयापूर्वी होणाऱ्या विवाहात ८०.६ टक्क्यांपर्यंत घट झाली. प्रशिक्षण कार्यक्रमाला हा निश्चित परिणाम होता, अशा प्रकारचे कार्यक्रम जास्तीत जास्त ठिकाणी राबवि ही काळाची गरज आहे.

२०-२४ वयोगटातील (टक्केवारी) स्त्रियांना १५ वयापूर्वी अपत्यप्राप्ती

	१५ वयापूर्वी %	१८ वयापूर्वी %
१. वि स-ाशील देश	३	१९
२. पश्चिम व मध्य आफ्रिका	६	२८
३. पूर्व व दक्षिण आफ्रिका	४	२५
४. दक्षिण आशिया	४	२२
५. लॅटीन अमेरिका कॅरेबियन	२	१८
६. अरब देश	१	१०
७. पूर्व आशिया व पॅसिफिक	१	८
८. पूर्व युरोप व मध्य आशिया	-	०.२४

देशातील मुलींचा टक्का घटला

(संयुक्त राष्ट्रसंघाचा अहवालातील वास्तव)

देशातील दरहजार युवकांमागील मुलींच्या संख्येत कमालीची घट झाल्याचे संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रसिध्द केलेल्या ताज्या अहवालातून स्पष्ट झाले आहे. 'Rashaos And Jender Best Sex Selection : History Debate And Future Direction' या अहवालात ही बाब ठळकपणे मांडण्यात आली आहे. १९६१ मध्ये दरहजार युवकांमागे ९७६ मुली होत्या, २००१ मध्ये हे प्रमाण ९२७ एवढे झाले, तर २०११ मध्ये ते ९१८ वर आल्याचे स्पष्ट झाले.युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशनस् फंडच्या पाठिंब्याने 'युनायटेड नेशन्स वूमन' ने हा अभ्यास केला आहे.'युनायटेड नेशन्स वूम-ा' ही संस्था समानता आणि महिला सक्षमीकरणासाठी कार्य करते. या शिवाय भारतामधील लहान मुलींचा मृत्युदर देखील मुलांपेक्षा अधिक आहे. यानंतर नेपाळ आणि बागंलादेश या देशाचा क्रमांक लागतो. या अहवालाच्या प्रकाशनप्रसंगी बोलताना 'यूएन वूमन' च्या उपसंचालक लक्ष्मी पुरी म्हणाल्या की या अहवालातून समाज मुली आणि महिलांकडे कोणत्या दृष्टीने पाहतो, हे स्पष्ट झाले आहे. मुलींच्या संख्येत झालेली लक्षणीय घट हे बिघडत जाणऱ्या सामाजिक स्थितीचे निदर्शक असल्याचे त्यानी स्पष्ट केले.

जगातील एकतृतीयांश बालविवाह भारतात

'युनिसेफ'च्या च्या अहवालातील माहिती; राहणीमानाचा दर्जा आणि निरक्षरतेचा सहसंबंध पुढीलप्रमाणे आहे. जागतिक महासत्ता होऊ पाहणाऱ्या भारताची सामाजिक विकासाच्या आघाडीवर मात्र पीछेहाट होताना दिसून येते. हुंडाबळी, बालविवाह आणि स्त्रीभ्रूण हत्या यासारख्या समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत चालल्या आहेत. देशातील बहुसंख्य मुलींना अठरा वर्षे पूर्ण होण्याआधीच लग्नाच्या बोहल्यावर चढावे लागत आहे. आजमितीस जगातील ७२ कोटी महिलांचे विवाह हे अठरा वर्षे पूर्ण होण्याआधीच झाले असून, त्यातील एक तृतीयांश (२४ कोटी) बालविवाह हे भारतातील असल्याची ध्क्कादायक माहिती 'युनिसेफ'च्या अहवालातून पुढे आली आहे.

अनेक देशांमध्ये विवाहाची वयोमर्यादा ही पंधरा वर्षे ग्राहय धरण्यात आली आहे. विविध देशांमधील बालविवाहाच्या प्रमाणाची महिलांच्या मानव विकास निर्देशांकाशी तुलना करता असे दिसून येते, की बालविवाह आणि मानव विकास निर्देशाकांत महिलांच्या होत असलेल्या पीछेहाटीचा जवळचा संबंध आहे. जागतिक स्तरावर बालविवाह कमी होत असेल, तरी सुध्दा भारतात मात्र ही अवस्था अधिक बिकट आहे. एक तृतीयांश बालवधू या भारतातील आहेत. राहणीमानाचा खालावलेला दर्जा आणि निरीक्षरता याच बाबी याला कारणीभूत असल्याचे दिसून आले.

बालविवाह होणारे टॉप टेन देश

नि□ार, बांगलादेश, चाड, माली, सेंट्रल आफ्रिकन रिपब्लिक, भारत, गयाना, इथोपिया, बु□ी-नाफासो, नेपाळ.

- बालविवाहामुळे माता आणि अर्भकाच्या स्वास्थ्याला धोका निर्मा□ झाला आहे.
- देशातील सहापैकी एक मुलगी अल्पवयातच माता होतांना दिसत आहे.
- माता, अर्भक मृत्यू आणि कुपोषणाचे प्रमाणही वाढले आहे.
- माध्यामिक शिक्षणामधील मुलींचे प्रमाण घटले आहे.

बालविविहांच्या प्रमाणात भारत अग्रेसर

नुकताच युनिसेफचा बालविवाह विषयक अहवाल मांडला गेला आहे. यातून सामाजिक दुष्प्रथेचे वास्तव समोर आले. जगभरातील सर्वाधिक बालविवाह होणाऱ्या देशात भारताचा क्रंमाक खूप वरचा लागतो. भारताला स्वांतत्र्य मिळू-न एवढी वर्ष पू□ झाली आणि भारत आर्थिक महासत्तेच्या वाटेवर असतानाही जगातील एकूण बालवधूपैकी प्रत्येकी तिसरी बालवधू भारतात असल्याचे भीषण वास्तव समोर आले आहे. बालविवाह मोठया सं□येने हो□ा-या देशांच्या यादीत दक्षिण आशियायी देशांचा समावेश असला तरी भारत त्यात अग्रस्थानी आहे. जगाचे चित्र पाहिले तर जगभरात सध्या ७० कोटीहून अधिक बालवधु आहेत. त्यातील २५ कोटी बालवधूंचे विवाह १५ पेक्षा कमी वयात झाले. जगभरातील एकूण बालवधूपैकी ४२ टक्के एकटया दक्षिण आशियात आहेत. जगातील ३१ टक्के बालवधू भारतात आहे. बालविवाहाची प्रथा बहुतेक सर्व धर्मात होती. कमी अधिक प्रमा□ात बालविवाह प्रथा आजही अस्तित्त्वात आहे. मुख्य कारण शिक्षणाचा अभाव , शारीरिक रचनेबद्दल अज्ञान, आर्थिक पगडा , दुसरे मुख्य म्हणजे स्त्रीला नेहमी देत असलेले दुय्यम स्थान. खेडेगावात व ग्रामीण भागात मुल□ी ११-१२ वर्षाची झाली की, तिला घोडनवरी म्हणतात. त्यांच्या मते हेच विवाहाची योग्य वय असते. खरे तर या वयात शरीर व मन दोन्ही अपरिपक्व असते. शारीरिक वाढ पुरेशी झालेली नसते. विवाहाची जबाबदारी पेलण्याचे मानसिक वय व पुरेशी वैचारिक परिपक्वता नसते. विवाह बालवयात झाल्यावर मुलगी वयात आलेली असल्यास जर त्या मुलीला गर्भधारणा झाली तर अर्थात त्रास त्या बालवधूलाच होणार हे उघडच आहे, □ार□ नऊ महिने गर्भ पोंसण्याची कुवत त्या मुलीत आलेली नसते. मुलगीच बाळ असल्यामुळे येणाऱ्या आईपणाच्या

(मातृत्वाच्या) जबाबदाऱ्यांची तिला जाणीव नसते. भारतापुरता विचार केला तरी बालविवाहाचे प्रस्थ मी झालेली असले तरी जगभरातील ३१ टक्के बालवधू भारतात आहेत. या अहवालातील सत्यतेवरून या समस्येची स्त्रियां-ना गेल्या शतकापासून बऱ्यापैकी स्वातंत्र्य आहे. शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसारामुळे बालविवाहाचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. इतकेच; परंतु अशिक्षित व आर्थिक संकटात असलेला व स्त्रियांवर बेसुमार बंधने असलेल्या समाजात हे प्रमाण वाढतेच आहे. ग्रामीण भागातील बालविवहांची संख्याही बऱ्यापैकी आहे.

कायद्यानुसार मुलीचे वय १८ व मुलाचे वय २१ असणे, असे बंधन आहे; पण जिथे बालविवाहीची प्रथा आहे तिथे बालवधू व वर यांचे खरे वय लपवले जाते. मुले-मुली कायद्याच्या कचाटयात अडकू नयेत म्हणून वयं खोटी सांगितली जातात. समाजातील विचारधारा अशी असते की, एकदा मुलगी सासरी गेली की संकट टळले अशी अज्ञानी समाजाची समजूत असते. बालविवाह हा बाल्यावस्थेतील वधूवरांवर होणारा अन्याय आहे. सर्वात जास्त कुचंबणा होते मुलीची. इतक्या लहान वयात सासर गेल्यावर एकदम परक्या माणसांशी जुळवून घेणे, घरातील चालीरिती सांभाळणे, संसाराची जबाबदारी पेलणे मुलीला कसे शक्य होईल? याचा खरं तर विचार विवाह लावून देताना व्हायलाच हवा. अल्पवयीन विवाहात अनेक तोटे संभवतात शरीरशास्त्रानुसार विचार केला तरी असे लहान वयातील विवाह म्हणजे तो मुलींवरचा अत्याचारच आहे, असे म्हणावे लागते. काही वेळा मुली वयात आलेल्या नसतात आणि क्वचित मासिकपाळी सुरू झाली असेल तर गर्भ धारणेची शक्यता नाकारता येत नाही. गर्भपोषणासाठी व सूलभ प्रसूतीसाठी इंद्रियांची वाढ व क्षमता पूर्ण झालेली नसते. त्यामुळे मुलीला प्रसूतीच्या वेळी समस्या निर्माण होऊ शकतात. प्रसंगी मृत्यूदेखील येऊ शकतो. या बालविवाहाचा दुसरा तोटा म्हणजे जर मुलगी शिक्षण घेत असेल, तर त्यात खंड पडू शकतो, जरी सासरच्यांनी मुलीली शिक्षण घेण्याची संमती दिली असेल, तरी अभ्यासात इतर जबाबदाऱ्यांमुळे मुलगी मागे पडू शकते. आणखी एक तोटा म्हणजे वैचारीक व मानसिक अपरिपक्वतेमुळे घरात वादविवाद व भांडणे होऊ शकतात. प्रसंगी मारहाण वा शारीरि त्रास दिला जाऊ शकतो. मुलगी कौटुंबिक हिंसाचाराचा बळीही ठरू शकतो. मुलीत काही आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होऊ शकतात. सरकारी पातळीवर विचार होऊन बालविवाह प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आलेला आहे; पण अनेकदा कायद्याची पायमल्ली होताना दिसते. या कायद्यानुसार मुलीचे वय १८ पेक्षा कमी व मुलाचे वय २१ पेक्षा कमी असलेले चालत नाही. या वयाअगोदर झालेला विवाह कायदेशीर ठरत नाही. आपन सर्वां-ना ज्ञात आहे की, प्रत्येक कायद्यात पळवाटा असतात. त्यांचा आधार घेतला तर नियोजित वयाआधी केलेल्या विवाहाचा गुन्हा सिध्द होऊ शकत नाही. राजा राममोहन राय, गोपाळ गणेश आगरकर यांसारख्या अनेक समाज सुधारांनी बालविवाह प्रथेविरोधात भरीव काम केले. त्याचे परिणाम म्हणून बालविवाह काही प्रमाणात कमी झाले; परंतु अजूनही राजस्थान, बिहार, तामिळनाडू इत्यादी राज्यांमध्ये बालविवाहाचे प्रमाण लक्षणीय आहे.

सारांश

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अहवालात बालविवाहाच्यां बाबतीत सर्वाधिक वाईट स्थिती असलेले देश नायजेरिया, बांगलादेश, चाड, माली, भारत, गिनी, इथियोपिया, नेपाळ इत्यादी देश -नमूद ले आहेत. या अहवालाने मुलींच्या घटत्या संख्येविषयी चिंता व्यक्त केली आहे.भारतात मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या दरवर्षी घटतेच आहे. स्त्रीभ्रूण हत्या व अन्य धोकादायक कारणांमुळे ही धोकादायक स्थिती निर्माण झाली आहे. यापुढे भारताला मुलींची संख्या वाढवण्यावर भर देण्याची अत्यंत गरज असल्याचे अहवालात म्हटले आहे. युनिसेफचे कार्यकारी संचालक अँटनी लेक यांचे मत आहे की, मुली या संपत्ती नाहीत त्यांना आपले भविष्य घडवण्याच्या निर्णय सक्षम होण्यापूर्वीच त्यांना विवाह बंधनात अडकवू नये. असे केले तरच ते समाजहिताचे आहे. या क्रूर प्रथेला लवकरात लवकर पूर्णविराम मिळो एवढीच सदिच्छा त्यांनी व्यक्त केलेली आहे.

संदर्भ

सुषमा पुरोहित (मंथन) १७ सप्टेंबर २०१४

लोकसत्ता १३ सप्टेंबर २०१४